

Окремі аспекти зловживання процесуальними правами

О.О. Кот,

старший науковий співробітник відділу проблем приватного права Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України, кандидат юридичних наук

Summary

The author analyzes the concept of abuse of procedural rights, explores historical origins of this legal category, compares it with the concept of abuse of the substantive law, in particular assesses the possibility of application of Article 16 of the Civil Code of Ukraine as to occasions of abusing procedural rights in judicial considering of the dispute. He also draws attention to the issue of correlation of dishonest actions in the proceedings and the category of abuse of procedural law, including examples of the court practice.

Звертаючись до історичних витоків виникнення юридичних категорій, важко встановити, яка з них з'явилася раніше — «зловживання матеріальним правом» чи «зловживання процесуальним правом». Достеменно відомо лише те, що вони виникли за часів римського права.

Римський юрист Ульпіан наводив приклади вирішення таких спірних ситуацій. Власник мав річ для продажу, його супротивник порушив судовий спір про власність на річ, а після того, як він усунув можливість продажу речі покупцеві, який хотів її купити, припинив спір. Слід вважати, що власнику на цій підставі належить *actio in factum* про відшкодування збитків. Якщо ти дозволив мені добувати каміння з твоєї ділянки або копати крейду чи пісок, і я витратився на цю справу, а потім ти не допустив мене вивозити ці матеріали, то немає ніякого іншого позову, крім позову про злий намір¹.

В обох випадках ідеться про зловживання правом, однак у першому — у сфері судового процесу, а в другому — у сфері матеріальних правовідносин. Інша справа, що римське право будувалося

як система позовів, а не система суб'єктивних прав². Тому з точки зору римського юриста питання про те, яким саме правом зловживають, не було важливим.

Слід визнати, що після відокремлення матеріального права від процесуального первісну наукову розробку отримала саме категорія зловживання суб'єктивними цивільними правами. Про це свідчить той факт, що під терміном «зловживання правом» в більшості випадків апрію-

Виокремлення зловживання процесуальними правами в самостійну категорію свідчить про наявність певних особливостей, дослідження яких має теоретичне й практичне значення. Специфіка цього явища полягає у тому, що воно існує в межах судового процесу, тобто має визначену процесуальну форму

рі розуміють саме зловживання матеріальними правами, а для подібних дій у процесуальній сфері прямо на це вказують і уточнюють, що йдеться саме про зловживання процесуальним правом. Це може означати передусім те, що уявлення про зловживання процесуальними правами в науці сформувалося на основі та під істотним впливом вчення про зловживання матеріальними правами. Методологічним обґрунтуванням цього

¹ Див.: Дигести Юстиніана. Т. 1: Кн. 1—4 / Отв. ред. Л.Л. Кофанов. — М., 2002. — С. 449.

² Див.: Римское частное право : Учебник / Под ред. проф. И.Б. Новицкого, проф. И.С. Перетерского. — М., 2012. — С. 64.

може слугувати той факт, що процесуальні права виступають, до певної міри, формою існування та реалізації матеріального права у стані та на стадії його захисту. Простежується нерозривний зв'язок між здійсненням процесуальних прав (а отже, і зловживанням ними) із самим матеріальним правом. Водночас виокремлення зловживання процесуальними правами в самостійну категорію свідчить про наявність певних особливостей, дослідження яких має теоретичне й практичне значення.

З огляду на свій правовий статус суд обмежений у засобах реагування на прояви зловживання тільки тими процесуальними правами, що передбачені нормами процесуального законодавства

Специфіка цього явища полягає у тому, що воно існує в межах судового процесу, тобто має визначену процесуальну форму. Незважаючи на принципи диспозитивності та змагальності, особливу роль суду виключно як арбітра між двома сторонами спору, приватні процесуальні відносини значно обтяжені публічним елементом. У зв'язку з цим особливої ваги набувають чіткість та повнота їх нормативно-правового регулювання нормами відповідного галузевого законодавства України. Тобто важливим є всебічне врегулювання процедури надання судового захисту.

Разом з тим не можна погодитися з думкою А.І. Приходька про надмірність категорії «зловживання процесуальними правами», яка ґрунтується на тому, що процесуальний регламент повинен містити вичерпні правила здійснення всіх процесуальних дій, у тому числі правила щодо кола осіб, уповноважених вчиняти ті чи інші дії, строків та послідовності їх вчинення³. Навпаки, можна стверджувати, що потреба в цій категорії та належному вирішенні відповідних практичних ситуацій значно більша в порівнянні зі зловживанням матеріальними правами. Навіть при доволі повній регламентації процедури здійснення процесуального права немає жодних гарантій того, що суб'єктивне право може бути використане в інших цілях, ніж ті, які передбачені законом. Процедурні правила спроможні врегулювати лише порядок вчинення, але не мету фактичних дій особи. Отже, з позиції сторони у судовому процесі сфера можливих зловживань аналогічна тій, що існує і в ме-

жах матеріальних правовідносин. Натомість суд, виступаючи учасником процесуальних правовідносин, як орган державної влади повинен діяти виключно на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19 Конституції України). Таким чином, з огляду на свій правовий статус суд обмежений у засобах реагування на прояви зловживання тільки тими процесуальними правами, що передбачені нормами процесуального законодавства.

Зазначене підтверджує, що одна з практичних проблем, пов'язаних із недобросовісним здійсненням процесуальних прав, полягає в необхідності забезпечення належних заходів реагування суду на відповідні дії учасника судового процесу. Водночас, оскільки перед судом насамперед постає питання щодо кваліфікації дій учасника процесу як зловживання процесуальним правом, а вже згодом про застосування заходів реагування, доцільно проаналізувати ситуацію саме у такій послідовності.

Навіть добросовісна особа буде використовувати всі можливі засоби для одержання перемоги у судовому процесі. За таких обставин питання про те, чи є дії учасника судового процесу у кожному конкретному випадку недобросовісними, здійснюються «на шкоду», чи вони вчиняються з дійсним наміром захистити свої права, набуває надзвичайно важливого значення і водночас доволі складне. Цей висновок підтверджується численними судовими рішеннями

Як і в сфері здійснення суб'єктивних матеріальних прав, у процесуальних правовідносинах головною проблемою є пошук універсального критерію, достатнього для висновку про зловживання особою належними їй процесуальними правами. Однак визначення цього критерію для здійснення процесуальних прав ускладнене особливостями середовища існування цих прав. Увесь судовий процес можна розглядати як форму захисту суб'єктивного матеріального права. Нерідко «поразка» у судовому процесі для сторони означає втрату належного суб'єктивного матеріального права або принаймні відмову з боку держави у його підтвердженні. Тому отримання позитивного судового рішення практично набуває вирішального значення для реалізації особою тих можливостей, які закладені у суб'єктивному матеріальному праві. З цього однозначно випливає, що навіть добросовісна особа буде використовувати всі можливі засоби для одержання перемоги у судовому процесі. За таких обставин питання про те, чи є дії учасника судового

³ Див.: Приходько А.І. Проблемы воспрепятствования разрешению дел в арбитражных судах : автореф. дисс. канд. юрид. наук : спец. 12.00.15 / А. И. Приходько. — М., 2006. — С. 13.

процесу у кожному конкретному випадку недобросовісними, здійснюються «на шкоду», чи вони вчиняються з дійсним наміром захистити свої права, набуває надзвичайно важливого значення і водночас доволі складне. Цей висновок підтверджується численними судовими рішеннями.

Так, в одній зі справ ТОВ «Донспецпром» звернулося до Вищого господарського суду України з касаційною скаргою на ухвалу Господарського суду Донецької області та постанову Донецького апеляційного господарського суду. Проте суд касаційної інстанції ухвалою від 11 березня 2013 р. відмовив у задоволенні клопотання про відновлення ТОВ «Донспецпром» пропущеного процесуального строку для подання касаційної скарги. Крім того, ухвалами Вищого господарського суду України від 24 квітня та 6 червня 2013 р. суд касаційної інстанції відмовив у прийнятті касаційної скарги ТОВ «Донспецпром» на вказані судові акти з тих самих підстав.

Добросовісне здійснення особою свого цивільного права передбачає реалізацію правомочностей відповідного права з урахуванням інтересів інших учасників відносин, публічних інтересів держави тощо

Відмовляючи в черговий раз у прийнятті касаційної скарги, суд касаційної інстанції виходив з того, що представники ТОВ «Донспецпром» своїми діями, спрямованими на подання численних необґрунтованих і безпідставних скарг, перешкоджають розгляду справи і вирішенню спору в строки, передбачені процесуальним законодавством, чим фактично порушують принцип оперативності господарського процесу.

Відповідно до ст. 12 Цивільного кодексу України (далі — ЦК) особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд, проте її поведінка повинна бути добросовісною та розумною. Добросовісне здійснення особою свого цивільного права передбачає реалізацію правомочностей відповідного права з урахуванням інтересів інших учасників відносин, публічних інтересів держави тощо.

Згідно з ч. 3 ст. 22 Господарського процесуального кодексу України (далі — ГПК) сторони зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами, виявляти взаємну повагу до прав і охоронюваних законом інтересів другої сторони, вживати заходів до всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи.

Дії представників скажника у зазначеній справі були спрямовані на штучне затягування судового процесу і суперечили, зокрема,

вимогам ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод щодо права кожного на розгляд його справи судом упродовж розумного строку. За таких обставин вони були кваліфіковані колегією суддів Вищого господарського суду України як зловживання процесуальними правами⁴.

Повністю погоджуючись із висновком суду касаційної інстанції щодо наявності ознак зловживання процесуальними правами, слід звернути увагу на мотивувальну частину судового рішення. Показово, що суд посилався на норми права, які вимагають здійснення суб'єктивного права з урахуванням інтересів інших учасників відносин, але в кінцевому підсумку, констатуючи наявність права кожного на розгляд його справи судом упродовж розумного строку, несподівано вказав на спрямованість дій представника скажника. Принагідно зазначимо, що в жодній з наведених судом норм права не йшлося про спрямованість дій особи.

У цій частині можна погодитися з думкою А.В. Смітюха про те, що, оскільки процесуальні права, принаймні у позовному провадженні, завжди здійснюються, по-перше, у стані правового конфлікту, по-друге — за умов неочевидності наявності та меж матеріальних прав сторін, виникає сумнів щодо доречності використання такого критерію кваліфікації зловживання процесуальними правами, як порушення прав інших осіб при здійсненні власного процесуального права⁵.

Проблема визначення критерію для кваліфікації зловживання процесуальними правами, в тому числі у співвідношенні зі свободою у захисті свого матеріального права, може бути наочно проілюстрована прикладом із практики Верховного Суду України.

За обставинами справи сільськогосподарський виробничий кооператив «Агрофірма «Зоря» (далі — СВК) звернувся до суду з позовом про стягнення з ВАТ «Комерційний банк «Славутич» 5 млн 26 тис. 505 грн. Свої вимоги позивач обґрунтовував тим, що внаслідок порушення за заявою відповідача справи про банкрутство СВК останньому було відмовлено у наданні кредитів для виконання невідкладних робіт з пересіву загублених урожайів. Це призвело до матеріальних збитків позивача від недобору врожайів зерна та цукрової

⁴ Див.: Ухвала Вищого господарського суду України від 5 серпня 2013 р. у справі № 37/265 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32884722>.

⁵ Див.: Смітюх А. Критерії та механізм кваліфікації зловживання процесуальними правами / А. Смітюх // Юридичний радник. — 2006. — № 6. — С. 55—58.

продукції. Також у зв'язку з відкриттям виконавчого провадження зі стягнення з позивача на користь ВАТ «Комерційний банк «Славутич» заборгованості виконавцем було описано майно позивача, яке зберігалося на території Орендного підприємства «Васильківський завод продтоварів», та зникло після процедури банкрутства орендного підприємства, що заподіяло позивачеві матеріальні збитки від втрати товару. В подальшому позивач збільшив позовні вимоги, зокрема додатково заявив вимоги про відшкодування моральної шкоди.

Рішенням господарського суду м. Києва від 21 лютого 2005 р., залишеним без змін постановою Київського апеляційного господарського суду від 13 квітня 2005 р. та постановою Вищого господарського суду України від 21 липня 2005 р., позов було задоволено частково, стягнуто з відповідача моральну шкоду та матеріальні збитки.

Задовольняючи позов, суд першої інстанції, з висновком якого погодилися суди апеляційної та касаційної інстанцій, послався на неправомірність дій банку як на одну з підстав відшкодування шкоди. Суд зазначив, що неправомірність виявилась у зверненні банку із заявою про порушення провадження у справі про банкрутство кооперативу за відсутності безспірних вимог, як того вимагають статті 1, 6, 7 Закону від 14 травня 1992 р. № 2343-ХІІ «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом». Таке звернення було кваліфіковане судом як зловживання правом зі сторони відповідача в розумінні ч. 3 ст. 13 ЦК, яке заподіяло позивачу матеріальні збитки та моральну шкоду.

Верховний Суд України з обґрунтуванням такого висновку не погодився, зазначивши таке. Згідно з ч. 3 ст. 13 ЦК не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах.

Судами не наведено правового обґрунтування висновку, що звернення відповідача до суду із заявою про порушення провадження у справі про банкрутство позивача мало метою завдання шкоди СВК або є зловживанням правом в інших формах, а не було наслідком наміру захистити свої порушені права⁶.

Право на звернення до суду гарантоване Конституцією. Воно може бути реалізоване, коли особа вважає, зокрема, що її права порушені. Особа, зазвичай, не є такою, що діє неправомірно і тоді, коли суд відмовляє їй в задоволенні по-

зову, заяви, скарги чи припиняє провадження у справі про банкрутство, порушеній за її заявою. Негативні наслідки для такої особи у зазначених випадках, як правило, охоплюються покладенням на неї судових витрат відповідно до вимог процесуального законодавства.

За указаних у судових рішеннях обставин, зокрема й з урахуванням припинення провадження у справі про банкрутство СВК, порушеної за заявою банку, не можна погодитися з обґрунтованістю висновку судів, що дії ВАТ «Комерційний банк «Славутич» є неправомірними в розумінні положень ЦК.

Аналізуючи та критично коментуючи зазначене судове рішення, А.В. Смітюх вказував на те, що «на думку Верховного Суду України, єдиною формою зловживання процесуальними правами є шикана»⁷. Однак із таким твердженням автора навряд чи можна погодитися, оскільки рішення судів попередніх інстанцій у цій справі були мотивовані саме висновком про звернення банку до суду з наміром завдати шкоди СВК, і саме ці висновки стали предметом перевірки Верховним Судом України. У своїй постанові Верховний Суд України прямо вказав на відсутність обґрунтування судами висновку про те, що звернення відповідача до суду мало метою завдання шкоди або є зловживанням правом в інших формах.

На нашу думку, аналізуючи цю постанову, основну увагу слід звернути на інші обставини: Верховний Суд України в процесі перевірки попередніх судових рішень сформулював сутнісні ознаки підходу, який має використовуватися судами при встановленні факту зловживання процесуальними правами учасником судового процесу. Загалом вони зводяться до такого.

Відсутність наданого процесуальним законом права на вчинення тих чи інших процесуальних дій виключає можливість висновку про зловживання процесуальним правом

По-перше, як і щодо матеріальних прав, питання про зловживання процесуальними правами повинне обговорюватися лише в контексті конкретного процесуального права, яке має належати відповідній особі. Отже, відсутність наданого процесуальним законом права на вчинення тих чи інших процесуальних дій виключає можливість висновку про зловживання процесуальним правом.

По-друге, головною ознакою зловживання процесуальним правом є мета його здійснення. Якщо для зловживання матеріальними правами,

⁶ Див.: Постанова Верховного Суду України від 27 вересня 2005 р. у справі № 46/584 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/VS05516.html

⁷ Смітюх А. Критерії та механізм кваліфікації зловживання процесуальними правами / А. Смітюх // Юридичний радник. — 2006. — № 6. — С. 55—58.

як уже зазначалося, здійснення суб'єктивного права всупереч меті, для якої це право надано, виступає лише одним з проявів недобросовісної поведінки, то у сфері юридичного процесу порядок здійснення суб'єктивних прав достатньо «жорстко» регламентований. Таким чином, питання про свободу реалізації процесуального права може існувати лише в площині прийняття рішення управомоченим суб'єктом про реалізацію права або навпаки — про відмову від реалізації наданого йому законом процесуального права, а не в площині обрання свободи способу реалізації права (конкретних дій). Отже, у сфері юридичного процесу мета, з якою здійснюється процесуальне право, залишається, по суті, єдиним критерієм для виявлення зловживань.

Навіть якщо дії особи з реалізації конкретного процесуального права спрямовані на досягнення тих цілей, що зумовлені метою цього процесуального права, однак суперечать загальній меті сукупності всіх процесуальних прав та правосуддя в цілому, це може бути підставою для висновку про зловживання особою належними їй процесуальними правами

По-третє, мета здійснення процесуального права як такого повинна оцінюватися не лише у вузькому розумінні — у контексті мети даного конкретного або суб'єктивного процесуального права. Наприклад, маючи на меті затягнути судовий процес, сторона може заявляти численні відводи складу суду. Метою процесуального права на заявлення відводу у вузькому розумінні є заміна складу суду, який розглядає справу. І, заявляючи відвід, недобросовісна сторона може в дійсності мати на меті таку заміну складу суду. Однак, будучи системно пов'язаними із захистом спірного матеріального права, всі суб'єктивні процесуальні права, окрім, так би мовити, свого прямого призначення, об'єднані спільною ціллю, яка відповідає цілі правосуддя — справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ст. 1 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК), ст. 1 ГПК).

Таким чином, навіть якщо дії особи з реалізації конкретного процесуального права спрямовані на досягнення тих цілей, що зумовлені метою цього процесуального права, однак суперечать загальній меті сукупності всіх процесуальних прав та правосуддя в цілому, це може бути підставою для висновку про зловживання особою належними їй процесуальними правами.

По-четверте, достатньою підставою здійснення права на звернення до суду та інших процесуальних прав є не офіційно підтверджений факт порушення прав особи, а лише переконання такої особи (допущення), що її права порушені. Тому сама лише видима необґрунтованість позовних вимог, доводів клопотання чи заяви не свідчить про зловживання особою своїми процесуальними правами. Проте, за аналогією з матеріальним правом, у процесуальному праві також повинна існувати презумпція добросовісності особи, хоча вона не закріплена нормативно, внаслідок чого висновки Верховного Суду України в цій частині нормативно не підкріплені.

Саме з огляду на вказані засади має, на нашу думку, вирішуватися питання про зловжи-

вання процесуальними правами у кожній конкретній справі, що, втім, не завжди враховують національні суди.

У вітчизняному процесуальному праві прийнятий підхід, за яким особа має право на апеляційне та касаційне оскарження судових актів, якщо це передбачено процесуальним законом. Зокрема, як наголошувалося у п. 12 постанови Пленуму Верховного Суду України від 13 червня 2007 р. № 8 «Про незалежність судової влади», оскарження судових рішень допускається у випадках, порядку та з підстав, визначених законом. Оскарження ухвал або інших процесуальних актів суду, якими не завершується провадження у справі (про прийняття заяв і скарг до розгляду, про призначення судових засідань, про виклик осіб, про витребування документів та інших доказів тощо), крім випадків, прямо передбачених процесуальним законом, не допускається.

В одній із судових справ ЗАТ «Будівельно-монтажна фірма «Азовстальбуд» звернулося до Вищого господарського суду України з касаційною скаргою на ухвалу Донецького апеляційного господарського суду, якою в порядку ст. 98 ГПК було порушено апеляційне провадження у справі.

Колегія суддів Вищого господарського суду України зазначила, що згідно з ч. 1 ст. 111¹³ ГПК ухвали місцевого та апеляційного господарського суду можуть бути оскаржені в касаційному порядку у випадках, передбачених ч. 1 ст. 106 цього Кодексу. Отже, оскарженню підлягають лише ті ухвали, про можливість оскарження яких прямо зазначено у відповідній статті ГПК. Разом з тим, приписи ст. 106 ГПК не передбачають можливості окремого оскарження ухвали суду про прийняття апеляційної скарги до провадження.

Враховавши зазначене, Вищий господарський суд України дійшов висновку, що дії особи, яка всупереч положенням процесуального закону оскаржує судові акти, які не підлягають оскарженню, можуть бути розцінені як такі, що підпадають під визначення «зловживання правом» (ст. 13 ЦК). Із указаних мотивів скаржнику було відмовлено у прийнятті касаційної скарги⁸.

В іншій справі відповідач ТОВ «Торговий дім «Чорномор» оскаржував ухвалу Господарського суду Автономної Республіки Крим від 17 серпня 2009 р., прийняту з посиланням на статті 38, 77, 86 ГПК, якою було відмовлено в задоволенні клопотання відповідача про зупинення провадження у справі, відкладено розгляд справи, витребувано визначений перелік документів та визнано явку представників сторін у судові засідання обов'язковою.

Кваліфікація дій учасника процесу як зловживання процесуальним правом можлива лише за умови наявності в учасника такого права. Зокрема, якщо суд у відповідних випадках вважає, що учасник судового процесу взагалі не має процесуального права на подання відповідної апеляційної чи касаційної скарги, то виключає можливість зловживання ним відповідним процесуальним правом (хоча й такі дії учасника процесу, поза всяким сумнівом, є недобросовісними)

Севастопольський апеляційний господарський суд прийняв апеляційну скаргу відповідача на вказану ухвалу. Проте ухвалою цього суду, залишеною без змін постановою Вищого господарського суду України від 17 березня 2010 р., апеляційне провадження по апеляційній скарзі ТОВ «Торговий дім «Чорномор» на ухвалу Господарського суду Автономної Республіки Крим від 17 серпня 2009 р. було припинено, оскільки у ГПК не передбачено можливості оскарження та перегляду в апеляційному порядку ухвал про відкладення розгляду справи.

Однак ТОВ «Торговий дім «Чорномор», подавши касаційну скаргу на постанову Вищого господарського суду України від 17 березня 2010 р., намагався оскаржити її всупереч приписам ч. 3 ст. 22 ГПК стосовно добросовісного користування належними йому процесуальними правами. За таких обставин Вищий господарський суд України встановив, що касаційна скарга на оскаржену ухвалу була подана з метою затягнути вирішення спору по суті, окремо зазначивши, що зловживання процесуальними правами за вказаних обставин можливо розцінювати як перешкодження правосуддю. Вказані мотиви стали підставою

для відмови відповідачу у прийнятті касаційної скарги⁹.

Подання апеляційних та касаційних скарг щодо процесуальних документів, яких взагалі не існує, Вищий господарський суд України також кваліфікує як зловживання процесуальними правами¹⁰.

Проте, як уже зазначалося, кваліфікація дій учасника процесу як зловживання процесуальним правом можлива лише за умови наявності в учасника такого права. Зокрема, якщо суд у відповідних випадках вважає, що учасник судового процесу взагалі не має процесуального права на подання відповідної апеляційної чи касаційної скарги, то виключає можливість зловживання ним відповідним процесуальним правом (хоча й такі дії учасника процесу, поза всякими сумнівом, є недобросовісними).

Аналіз судової практики дає підстави для висновку про те, що у судових рішеннях нерідко замість поняття «здійснення процесуальних прав» вживають поняття «виконання процесуальних обов'язків» і навпаки.

Так, в одній зі справ окремою ухвалою Харківського апеляційного господарського суду від 21 листопада 2013 р. було повідомлено керівника Державної податкової інспекції у Солом'янському районі Головного управління Міністерства доходів і зборів України (далі — Міндоходів) у м. Києві про недолики в роботі відповідальних осіб для вжиття організаційно-правових заходів щодо їх усунення та зазначено про необхідність повідомити Харківський апеляційний господарський суд протягом одного місяця про вжиття відповідних заходів.

Підставою для прийняття окремої ухвали в порядку ст. 90 ГПК стало встановлення апеляційним господарським судом обставин затягування відповідальними посадовими особами Державної податкової інспекції у Солом'янському районі Головного управління Міндоходів у м. Києві судового апеляційного розгляду внаслідок зловживання процесуальними правами, яке проявилось у неявці без поважних причин у судові засідання апеляційного суду від 7 листопада 2013 р. та від

⁹ Див.: Ухвала Вищого господарського суду України від 19 липня 2010 р. у справі № 2-19/2456-2009 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/10611755>

¹⁰ Див.: Інформаційний лист Вищого господарського суду України від 15 березня 2010 р. № 01-08/140 «Про деякі питання запобігання зловживанню процесуальними правами у господарському судочинстві» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v_140600-10; Ухвала Вищого господарського суду України від 5 листопада 2013 р. у справі № 615/122-07 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/34590276>

⁸ Див.: Ухвала Вищого господарського суду України від 18 травня 2011 р. у справі № 14/7 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/16282210>

21 листопада 2013 р., явка у які визнавалася судом обов'язковою, та ненаданні доказів, витребуваних судом, без повідомлення поважності причин неможливості їх подання.

Постановою Вищого господарського суду України касаційну скаргу ДПП у Солом'янському районі Головного управління Міндоходів у м. Києві на окрему ухвалу апеляційного господарського суду було залишено без задоволення¹¹.

Якщо сторона, обґрунтовуючи свою правову позицію у спорі, стверджує про існування певних обставин, вона зобов'язана надати належні та допустимі докази на підтвердження цих обставин. Аналогічний обов'язок виникає у будь-якої особи (не тільки сторони), якщо суд витребує у неї певні докази. Як обов'язок повинна кваліфікуватися також явка учасника процесу в судові засідання, якщо вона визнана судом обов'язковою

Подібний підхід закріплено також у п. 3.14 постанови Пленуму Вищого господарського суду України від 26 грудня 2011 р. № 18 «Про деякі питання практики застосування Господарського процесуального кодексу України судами першої інстанції», згідно з яким нез'явлення представників учасників судового процесу в судові засідання без поважних причин та без повідомлення причин, якщо їх явку судом визнано обов'язковою, також може розцінюватися судом як зловживання процесуальними правами. Відповідна практика, спрямована на умисне затягування судового процесу, порушує права інших учасників судового процесу та суперечить вимогам ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., учасником якої є Україна, стосовно права кожного на розгляд його справи упродовж розумного строку.

У цій частині слід враховувати, що згідно з ч. 2 ст. 22 ГПК і ч. 1 ст. 27 ЦПК сторони мають право, зокрема, брати участь у засіданнях суду та подавати докази. Відповідні положення процесуального закону покликані забезпечити учасникам судового процесу можливість вчинення відповідних дій. Їх призначення полягає в тому, що суд не повинен відмовити особі у допуску в судові засідання та долученні доказів до матеріалів справи, поданих в належному процесуальному порядку.

Водночас у певних випадках вчинення відповідних дій має розглядатися як обов'язок учасників судового процесу. Зокрема, згідно з ч. 1 ст. 33 ГПК і ч. 1 ст. 60 ЦПК кожна сторона повинна до-

вести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. Отже, якщо сторона, обґрунтовуючи свою правову позицію у спорі, стверджує про існування певних обставин, вона зобов'язана надати належні та допустимі докази на підтвердження цих обставин. Аналогічний обов'язок виникає у будь-якої особи (не тільки сторони), якщо суд витребує у неї певні докази. Як обов'язок повинна квалі-

фікуватися також явка учасника процесу в судові засідання, якщо вона визнана судом обов'язковою.

Таким чином, у зазначених випадках невчинення особою відповідних дій не повинно кваліфікуватися як зловживання процесуальним правом, оскільки

в цьому разі таке право не існує, натомість є порушення покладеного на особу процесуального обов'язку.

Зважаючи на важливість забезпечення можливості захисту матеріального права учасником судового процесу, висновок про зловживання ним процесуальними правами повинен бути підтверджений належними доказами з огляду на презумпцію добросовісності процесуальної особи

При наявності в учасника судового процесу певного суб'єктивного процесуального права висновок про зловживання ним можливий, якщо це право здійснюється не з тією метою, для якої воно надане процесуальним законом. При цьому, зважаючи на важливість забезпечення можливості захисту матеріального права учасником судового процесу, висновок про зловживання ним процесуальними правами повинен бути підтверджений належними доказами з огляду на презумпцію добросовісності процесуальної особи.

У багатьох випадках свідченням зловживання особою процесуальними правами є багаторазовість вчинення певної дії. Так, Вищий господарський суд України розглянув касаційну скаргу відповідача у справі за позовом ВАТ «Дніпрошина» до ВАТ «Енергопостачальна компанія «Дніпрообленерго» про визнання відсутності обов'язку сплачувати нараховані суми за електричну енергію.

У день проведення судового засідання Вищого господарського суду України представники позивача подали заяву про відвід судді з тих підстав, що він є упередженим, оскільки у кількох справах за участю відповідача рішення приймалися на його користь. Указана заява про відвід була залишена без задоволення як безпідставна.

Незважаючи на це, у судовому засіданні представники позивача подали заяву про відвід усієї

¹¹ Див.: Постанова Вищого господарського суду України від 18 лютого 2014 р. у справі № 922/3433/13 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37293613>

колегії суду. Заява була мотивована тим, що Верховний Суд України у 2005 р. скасував постанову Вищого господарського суду України у справі № 33/66 за участю ВАТ «Дніпрошина». Ця заява про відвід також була залишена без задоволення як безпідставна.

Повторюваність вчинення однієї й тієї ж процесуальної дії може бути підтвердженням зловживання процесуальними правами лише за умови вчинення цих дій всупереч меті правосуддя, як правило, для затягування строків розгляду справи. Інша річ, що наявність цієї мети легше встановити у разі багаторазових і вочевидь безпідставних дій учасника процесу

Незважаючи на зазначене, представники позивача втретє подали заяву про відвід. На цей раз висловлювалася недовіра головному судді, оскільки він надто швидко розглядає заяви про відвід, що, на думку представників, викликає сумнів у його неупередженості. Ця заява також була залишена без задоволення.

Оскільки у заявах відповідача про відвід судді, головуючого судді, всієї колегії суддів не були надані докази і належне обґрунтування, що підтверджувало упередженість суду, Вищий господарський суд України виніс окрему ухвалу, якою зобов'язав орган управління ВАТ «Дніпрошина» вжити заходів щодо недопущення у майбутньому зазначених в окремій ухвалі порушень процесуального законодавства з боку позивача в особі його представників. Ухвала була мотивована тим, що основним завданням судочинства в господарських судах є захист економічних прав та охоронюваних законом інтересів учасників господарських відносин, сприяння зміцненню законності у цій сфері та розгляду справи у встановлені строки незалежним та незацікавленим судом. Необґрунтоване затягування процесу перешкоджає своєчасному здійсненню правосуддя, що не узгоджується із засадами господарського судочинства. За таких обставин процесуальні дії представників позивача, що виражались в неодноразовому поданні заяв про відвід, які були визнані безпідставними, суперечать засадам господарського судочинства, а такі дії розглядаються процесуальним законом як зловживання належними суб'єкту процесуальними правами¹².

В іншій справі Вищий господарський суд України встановив, що провадження у справі порушив Господарський суд Черкаської області 15 квіт-

ня 2009 р., однак протягом п'яти місяців спір судом першої інстанції не було вирішено, а у справі фактично не відбулось жодного судового засідання. У матеріалах справи були численні клопотання та заяви відповідача, які унеможливлювали проведення судового засідання.

Такі обставини, на думку колегії суддів, були зумовлені зловживанням скаржником своїми процесуальними правами, яке полягає у штучному та безпідставному оскарженні всіх без винятку ухвал суду про призначення справи до розгляду, що фактично не мало на меті встановлення справедливості шляхом скасування таких ухвал, а слугувало лише підставою для затягування розгляду справи по суті¹³.

Якщо особа оскаржує ухвалу, що винесена на підставі клопотання (заяви) цієї ж особи і можливість оскарження якої передбачено процесуальним законом, у даному випадку дії такого учасника судового процесу безумовно мають ознаки зловживання процесуальним правом. Якщо ж оскарження відповідної ухвали не передбачено процесуальним законом, подання відповідної апеляційної чи касаційної скарги може за певних умов свідчити про недобросовісність учасника процесу, однак не може вважатися зловживанням процесуальним правом, адже воно (право) в такому разі не існує

Слід зазначити, що сама собою багаторазовість вчинення тієї чи іншої процесуальної дії не є беззаперечним доказом зловживання процесуальним правом, на що вже звертав увагу Європейський суд з прав людини у своїй практиці¹⁴. Як слідує із зазначених судових рішень, повторюваність вчинення однієї й тієї ж процесуальної дії може бути підтвердженням зловживання процесуальними правами лише за умови вчинення цих дій всупереч меті правосуддя, як правило, для затягування строків розгляду справи. Інша річ, що наявність цієї мети легше встановити у разі багаторазових і вочевидь безпідставних дій учасника процесу.

Водночас про наявність зловживання процесуальними правами може свідчити і одноразова дія особи. Так, до Вищого господарського суду України з касаційною скаргою звернувся СВК «Батьківщина» (відповідач у справі), який оскаржив ухвалу суду першої інстанції про відкладен-

¹³ Див.: Окрема ухвала Вищого господарського суду України від 3 вересня 2009 р. у справі № 01/1097 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/4887414>

¹⁴ Див.: Петренко В. С. Механізми запобігання та протидії зловживанню процесуальними правами у цивільному судочинстві / В. С. Петренко // Зловживання цивільними процесуальними правами: шляхи протидії: матеріали круглого столу (м. Одеса, 27 лист. 2015 р.). — Одеса, 2015. — С. 15—20.

¹² Див.: Ухвала Вищого господарського суду України від 5 жовтня 2007 р. у справі № 13/233-06 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/1064201>

ня слухання справи, а також ухвалу апеляційного суду про відмову у прийнятті до розгляду відповідної апеляційної скарги.

Відмовляючи у задоволенні касаційної скарги, Вищий господарський суд України зазначив, серед іншого, що заявлене відповідачем клопотання від 29 липня 2009 р. про відкладення розгляду справи, яке було задоволене ухвалою Господарського суду Полтавської області від 30 липня 2009 р., та подальше безпідставне апеляційне оскарження цієї ухвали переконливо свідчать про свідоме вчинення представниками СВК «Батьківщина» дій, спрямованих на штучне затягування розгляду справи по суті, що, в свою чергу, є проявом зловживання процесуальними правами сторони та порушує вимоги ч. 3 ст. 22 ГПК, згідно з якою сторони зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами, виявляти взаємну повагу до прав і охоронюваних законом інтересів другої сторони, вживати заходів до всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи¹⁵.

Недобросовісна поведінка учасників процесу, зокрема невиконання покладених на останніх процесуальних обов'язків, вчинення дій, спрямованих на затягування розгляду справи судом, які формально не підпадають під критерії зловживання процесуальним правом, також має вважатися порушенням процесу

Із зазначеного цілком очевидно, що оскарження учасником судового процесу ухвал, якими задоволені його заяви чи клопотання, беззаперечно свідчить про спрямованість відповідних дій на затягування строків судового розгляду справи, а отже і про недобросовісність поведінки учасника такого судового процесу. Проте ця справа також може бути підтвердженням того, що наявність у скажника такої мети може вважатися зловживанням правом тільки у сукупності з іншим критерієм — наявністю самого процесуального права на оскарження. Якщо особа оскаржує ухвалу, що прийнята на підставі клопотання (заяви) цієї

ж особи і можливість оскарження якої передбачено процесуальним законом, у даному випадку дії такого учасника судового процесу безумовно мають ознаки зловживання процесуальним правом. Якщо ж оскарження відповідної ухвали не передбачено процесуальним законом, подання відповідної апеляційної чи касаційної скарги може за певних умов свідчити про недобросовісність учасника процесу, однак не може вважатися зловживанням процесуальним правом, адже воно (право) в такому разі не існує.

У цьому контексті вважаємо, що з точки зору логіки розвитку процесуального законодавства та його спрямованості на забезпечення права кожного на розгляд його справи упродовж розумного строку недобросовісна поведінка учасників процесу, зокрема невиконання покладених на останніх процесуальних обов'язків, вчинення дій, спрямованих на затягування розгляду справи судом, які формально не підпадають під критерії зловживання процесуальним правом, також має вважатися порушенням процесу і у зв'язку з цим суди мають бути надані дієві інструменти, спрямовані на недопущення або припинення вказаних дій несумлінних учасників судового процесу.

Існують підстави вважати, що категорію «зловживання процесуальним правом» слід розглядати як складову частину ширшого поняття — «процесуальне правопорушення», розгляд якого виходить за межі предмета нашого дослідження. Проте варто наголосити, що з практичної точки зору вкрай важливою є правильна кваліфікація дій учасників судового процесу в якості зловживання процесуальним правом або як іншого процесуального правопорушення, передусім для цілей правильного застосування відповідних процесуальних санкцій — установлених в процесуальних нормах наслідків, що настають за їх недодержання та порушення¹⁶.

¹⁵ Див.: Постанова Вищого господарського суду України від 17 листопада 2009 р. у справі № 20/152 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/6832946>

¹⁶ Див.: Штефан М. Й. Санкції цивільного процесуального права / М.Й. Штефан // Вісник Академії правових наук України. — 2003. — № 2, 3.